

САРЫАРҚА ӨңІРІНДЕГІ ЖЫЛҚЫ АТАУЫНА БАЙЛАНЫСТЫ Аңыздардың шығу тегі мен мәні

Нугумарова Айгерим Саятбековна

nugumarova.aigerim@gmail.com

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Тарих факультеті, археология және этнология кафедрасының 2 курс докторанты

Ғылыми жетекшісі – т.ғ.д., профессор Р.М. Мустафина

Түйіндеме. Мақалада жылқыға байланысты аңыз-эпсаналардың, наным-сенімдердің шығу тегі мен мәні қарастырылады. Қазақстан территориясы мен көршілес елдердің аумағынан табылған жылқымен жерлеу ғұрыптары тарихи тұрғыдан жүйеленіп, қазақ ұғымында тарихи сабақтастыққа ұласу мәселесіне талдау жүргізіледі. Жылқының нақты қай аймақта қолға үйретілгені ғалымдар арасында пікірталас тудырып келгенімен, соңғы жылдары Ботай қонысынан үлкен мөлшерде табылған жылқы сүйектері, аталған жануардың қазақ жерінде қолға үйретілуі мүмкін деген тұжырымды негіздей бастады. Автор қазақ дүниетанымындағы жылқының орнын басқа да, түркі халықтарында кездесетін түрлі наным-сенім, салт-жоралғылар сипатында сараптап, жануардың халық арасында киелі тұтынуына ғылыми баға береді. Сонымен қатар, жылқы шаруашылығының тарихы адамзаттың рухани мәдениетімен тығыз байланыстылығына өзара салыстырмалы талдау жасалады.

Кілт сөздер: жылқы, жылқы атауы, аңыз, нанымдар мен сенімдер, дүниетаным, жерлеу ғұрыптары, жылқы шаруашылығы.

Бірақ жылқы шаруашылығы ең үлкен дамуды ежелгі көшпелі тайпалардан алады. Ю.Н. Барминцев Қазақстанның ежелгі халықтарында көшпелі өмір салтының пайда болуы жылқысыз мүмкін емес деп санайды. Жылқы болмаса, табиғи жайылымдардың үлкен аумақтарын игеру, оларды маусымдық пайдалану және басқа да мал түрлеріне-қой, ірі қара, түйелерге қызмет көрсету мүмкін емес еді. М.П. Грязнов «Ерте көшпелілердің ең дамыған көлік түрі жылқы болды»- деп дұрыс айтқан [Басалаева 2008: 31].

Жылқы шаруашылығының тарихы адамзаттың рухани мәдениетімен тығыз байланысты. Басқа халық ауыз әдебиетіне қарағанда жылқы туралы мақал-мәтелдер мен аңыздар көп. Ертегілердің өздерінде батырлар мен бекзадалардың, сиқыршы жадылаушылардың іс-әрекеттерінің бәрінде жылқы ақылды жануар ретінде сипатталады.

Тарихтан белгілі, көшпенділердің адамзат өркениетіне қосқан ең үлкен жаңалығы ол – біріншіден, атқа отыру мәдениеті болса, екіншіден, осы атқа отыруға байланысты «шалбарды» ойлап табуы. Бұл туралы, Елбасының 2018 жылы жарияланған «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында айта келіп, жаһандық тарихтағы басым рөлімізді айқындап берген. Қазақ халқының салт-санасы, дүниетанымы, ұлттық болмысы жылқы түлегімен байланысты болғандықтан, оны өлең-жырларына арқау етіп, мифтік санада өз жаратушысы ретінде суреттеген [Назарбаев 2018].

Қазақ жылқысының әуел бастан халқымыздың санасына, дүниетанымына етене жақын болғанын дәлелдейтін деректерді С. Қондыбай [Қондыбай 2004: 28], А.У. Тоқтабай [Тоқтабай 1992] сынды этнограф, археолог ғалымдар еңбектерінде кездестіреміз.

«Жылқы қазақ жерінен шыққан. Бұл жай айтылған сөз емес. Бұған Көкшетау облысының Ботай кентінен табылған жылқы сүйектері дәлел. Әлемдік археологияда бір елді мекенде жүздеген мың жылқылардың қалдықтары өздігінен табылған жоқ. Бұл елді мекенді көптеген ғалымдар зерттеп, археолог Виктор Зайберт отыз жылдан астам уақыт бойы қазба жұмыстарын жүргізіп жатыр. Археологиялық және палеозоологиялық зерттеулер жүргізгеннен кейін табылған жылқылар қазақ жабысына ұқсастығы анықталды» (Аударған А.С. Нугумарова) [Тоқтабай 2010].

Ғасырлар бойы қазақтар барлық түрдегі жылқыларды жұмысшы, ет және сүт бағытындағы жануарлар ретінде, сондай-ақ ұлттық спорт түрлеріне және әскери жорықтарға пайдаланған.

Қазақстан археологиясында адамның жанына жылқыны қосып жерлеу кең етек жайған. Зерттеушілердің көпшілігі экономикада қандай жануар басты рөлге ие болса, сол культке айналатындығын бірауыздан мойындайды. Осы қағиданы басшылыққа алатын болсақ оған Ботай және Терсек мәдениеттеріне жататын ескерткіштерде жүргізілген қазба жұмыстары біршама айқындық берді. Егер, осы қоныстарға жүргізілген зерттеулерге назар аударып қарасақ, жылқымен байланысты ғұрыптар біртіндеп күш ала бастағаны, уақыт өткен сайын халық арасында жылқымен байланысты ғұрыптардың жиі қолданылғанын анық көре аламыз. Мәселен, Ботай мәдениеті ескерткіштерінен сыртқы бедері оюланған жылқының тұсамыс сүйектері табылды. Зерттеушілердің пікірінше мұндай сүйектердің символикалық маңызы бар. Одан бөлек аталған мәдениетке жататын Красный яр қонысынан жабайы өгіз – турдың мүйізінен жасалған айғырдың «жыныс мүшесін» білдіретін зат табылды. Басқа өңірлерден табылған осыған жақын заттарға қатысты ғылымда көптеген зерттеулер жасалып, түрлі пікірілер қалыптасқан болатын. Аталған пішіндегі заттардың дүниетанымдық мәні өсіп-өну ғұрпымен астасады [Конилов 2010].

Жалпы алғанда, энеолиттен басталған жылқымен қатысты ғұрыптық түсінік қола дәуірінде өзінің шегіне жетеді. Ол ең алдымен ерекше мәдени-шаруашылық типке негізделген археологиялық мәдениеттердің таралуына байланысты.

Жылқы алғаш рет қолға қазақ жерінде үйретілген. Солтүстік Қазақстан облысы Айыртау ауданының аумағында археологиялық қазба жұмыстары осыдан 30 жыл бұрын басталған. Табылған заттар адам мен жылқы арасындағы қарым-қатынас тарихы туралы қолда бар мәліметтерге айтарлықтай түзетулер енгізді. Ғалымдар сонымен бірге ежелгі уақытта жылқылардың қоныстануы туралы тәуелсіз дәлелдердің үш сериясын алды. Қазылған жылқы сүйектерін талдау олардың Еуропадағы қола дәуіріндегі жылқыларға ұқсастығын және бес мың жыл бұрын қазіргі Қазақстан даласында мекендеген жабайы жылқылардан айқын айырмашылықтарын көрсетті.

Ерте заманнан қолға үйретіліп, өз қажеттеріне жаратқан көшпенділердің ең қадірлі, ең қасиетті жануары – жылқы. Қазақ пен жылқы егіз ұғым болып кеткен. Көшпенділерді жылқысыз елестету мүмкін емес. Сондықтан да ұлы дала тұрғындарының тыныс-тіршілігі, салт-санасы, әдет-ғұрпы, өмір салты, мәдениеті жылқымен тығыз байланысты.

Қазақстанның қола дәуірі жұрттарында жылқыға қатысты әдет-ғұрыптардың тарихи кезеңдік және этно-мәдени ерекшеліктері болған. Олар жерлеу ғұрпында және өнерде (петроглиф, ұсақ пластика және тағы басқа) жақсы көрініс тапқан.

Ең басты құрбандық малы жылқы болды, рәсімді орындау барысында негізгі рөл оның басына берілді. Үндірийлер аспан құдайы Варунаға арнап құрбандыққа жылқы шалса, ал отпен байланысты Агникаян ғұрпын орындау барысында көк түсті жылқы құрбандыққа арналып, оның басы алтарьға қойылған [Нестеров 1990: 52].

Қола дәуірі тұрғындарының дүниетанымындағы жылқы бейнесі барынша синкретті болған және де ол уақытша болсын сырттан келген мәдени дәстүрлермен байланысқа түсуінің арқасында өзгерістерге ұшыраған. Қалай болғанда да жылқы адамдар мен құдайлар арасындағы байланыста жетекші орынға ие болған [Чернов 2019].

Сол уақыттағы сақтар мен скифтердің, сарматтардың, массагеттердің күнделікті тұрмысында жылқының алатын орны жөнінде антикалық дәуірдегі авторлардың жазған жазбалары мен көне парсы деректерінен белгілі. Сонау антикалық замандардың өзінде скиф-сақтарды «ерекше төзімді ат мінгендер», «бие сүтін ішушілер», «атпен бітісіп кеткендер» (кентавр), «арба үстінде өмір сүрушілер» және т.б. сипаттамалармен көшпелі тайпалардың іс-әрекетін дәлме-дәл бере білген.

Скиф-сақ кезеңінде тараған «кентаврлар» туралы аңыздар бүгінге дейін жеткен. Жерорта теңізінің жағалауында, Еуропада, Мысырда жартылай адам, жартылай жылқы бейнесіндегі тіршілік иелері болғаны туралы да тарихи деректер кездеседі. Бұны олар адам

мен жылқы жаны бір деп түсінген. Ежелгі тайпалардың жылқыға деген сый-құрметін соғыс кезінде өздері киген мыстан жасалған қорғаныш сауытын жылқыларға да кигізуінен байқай аламыз.

Ежелгі Сарыарқаның тұрғындары «Ақ жалды жүйрік аттың иелері» деп аударылатын аргиппейлер туралы деректер Геродоттың «Тарих» еңбегінің төртінші кітабында кездеседі [Бейсенов и др. 2017: 40-59].

Қызықты мәліметтердің қатарында сақ патшаларының, батырлары мен қолбасшыларының бас киімдерінде болған белгі, жылқыларында да болған екен. Патша, қолбасшы, көсемдері қайтыс болғанда, жандарына міндетті түрде жылқыларын да жерлеген. Келесі дүниеде жанына серік болсын деген сеніммен тікелей байланыстырған. Осындай мифтер уақытпен бірге жаңарып, жаңа мағынаға ие бола бастады. Көк түріктер жылқы малын қадірлеп, өзін қорғаушы, аштықтан, жаудан сақтаушы деп сенген. Жылқы үшін арнайы қажетті заттар жасаған. Көзіне шаң, майда шөп кірмес үшін торкөз көзілдірік жасаған. Оны жасау үшін қыл талшықтарын қолданған.

Жылқы – көшпенділердің өмірінде және рухани әлемінде, ата-бабалардың дүниетанымында ең әмбебап сипатқа ие тіршілік иесі. Мындаған поэтикалық жолдар атқа арналған, ол туралы көптеген әңгімелер айтылған, ол туралы ғылыми еңбектер де жазылған. Сондықтан жаңа метафоралар мен эпитеттер ойлап табуға тырысудың, жылқының қазақ өміріндегі орны, олардың тарихы, мәдениеті, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері туралы әлі белгісіз бір нәрсе айтуға болмайды. Біздің міндетіміз – қазақтар мен туыс халықтардың тілдік және фольклорлық материалдарын, Еуразия даласының тарихынан, археологиясынан және өнерінен алынған ақпаратты, сондай-ақ қазіргі ғылымға белгілі жылқы мифологиясы туралы ережелерді пайдалана отырып, жылқы мифологиясымен немесе жылқы табынуымен байланысты алдын ала аңыздардың ежелгі көрініс жүйесін қайта жаңарту.

Жылқы мифологиясының ғылыми тақырыбына байланысты сұрақ тудыратын негізгі мәселе – «Үнді-еуропалықтар жылқыға табынған» деген ғылыми түсінік догмаға айналды. Осы тәсілге сәйкес тек үнді-еуропалықтар жылқыны қолға үйретіп, онымен байланысты мифологияны қалыптастырды, ал түріктер мен моңғолдар сияқты көшпелі халықтар үнді-еуропалықтардан алған қарыздарын қарапайым деңгейде қолданды. Бұл тұжырымдарды біздің ғалымдар да қайталайды. Мысалы, Әлішер Ақышев өзінің «сақтардың өнері мен мифологиясы» атты іргелі еңбегінде жылқы мифологиясы мәселесі бойынша жатталған пікірлерді ортаға салады: «Үнді-еуропалықтардың мал шаруашылығы аксиологиясында жылқы маңызды жануар болған. Жылқыларды алғаш игерген олардан бұл жануар туралы көптеген есімдер, жылқы өсіру терминдері мен мифтерін құрлық халықтары: түріктер, моңғолдар, қытайлар және т.б. қабылдады» [Нестеров 1990:68].

Қазақ даласында сонау мысты тас дәуірінен басталған жылқымен байланысты мәденигенез үдерісі өзінің тұрағын қазақ халқының дүниетаным жүйесінен табады.

Мәселен, қазақтардың әкесі қайтыс болғанда балаларының жылқы малын сойса, «әкесін жылқыға мінгізіп жіберді» (о дүниеге) деген теңеуінің өзі сонау қола дәуірінен бастау алады десек қателеспейміз. Неге десек, қола дәуірі тайпалары қабір шұңқырын арба ретінде сипаттап, оның ішіндегі жылқыларды басқа әлемге жеткізуші медиатор ретінде қабылдаған. Дәл осындай түсінік ерте темір дәуірі жұрттарында да қайталаанады. Оған қоса, А. Тоқтабайдың этнографиялық мағлұматтарында қазақтардың адамды жерлеп болып, үстіндегі топырақты төртқырлап шығарып үюді «ат бесік» деп атайтындығы келтіріледі [Тоқтабай 2010: 13].

Гистоанализ жүргізген кезде жылқы атаулының тегі бізде шыққандығы белгілі болды. Қазіргі таңда статистикалық мәліметтер бойынша, Қазақстанда 2 миллион 500 мыңнан астам жылқы бар. Оның 90%-ы — өнімді бағытта, қалғаны ұлттық спорт сияқты салаларда қолданылады. Елімізде жабы, көшім, мұғалжар, міністі-жегісті немесе спортта қолданылатын Қостанай жылқы тұқымы бар. Алғашқысы — қазақ халқының ғасырлардан бері келе жатқан жылқысы. Бұл тұқымдағы жылқылар Қазақстанның барлық өңірінде бар деуге де болады [Бобинский 2012: 282].

Атпен байланысты нанымдар мен ырымдар кешені, олардың бастапқы сиқырлы мағынасы туралы шолу материалдары бар. А. Тоқтабайдың пікірінше, бұл сиқырлы әдет-ғұрыптарды келесідей жіктеуге болады:

1. Жылқы әйел тууына байланысты іс-әрекетте қолданылады.
2. Жылқы емдік әрекеттерде қолданылады.
3. Жылқы жаңа туған нәрестені қырық күн бойы орындаумен байланысты рәсімдерде қолданылады.
4. Тұлпар тұяғының ізі «Періштенің ізі» деп ұғынылады, тұяғының ізі бар саз емдік және қорғағыш сиқырда пайдаланылады, таға басып шығарылған тұлпар тұяғының ізіне табыну бар.

Жылқының қасиетті (мифтік) табиғатының ата-бабалары (прототүріктер мен ежелгі түріктер) үшін барлық уақытта өзектілігі жылқыларды, жылқылар мен жылқы өсіруді қорғайтын «арнайы» Құдайдың пайда болуына жағдай жасайды. Қазақтар бүгінде Қамбар ата, Дүлдүл ата, Жылқышы ата деп атайтын жылқы мен жылқы шаруашылығының қамқоршысы бейнесінің артында осындай функциясы бар Құдайдың жасырынып отырғанына күмән жоқ. Саха-якут мифологиясында жылқылардың (жылқылардың) құдайы – Джесегей (Диохогой) айа тойон. Бұл қырғыздардағы «Арбын құлын» мен қазақтардың «жылқы әулие» мифологиялық бейнесінің де негізі болуы мүмкін [Орынбеков 1994: 46].

Қазақ дәстүрінде жылқыға табыну жөнінде де мәліметтер кездеседі. Тіпті, жылқыға қатысты дүниетанымы мен мифологиясы да жетерлік. Мысалы, Алаша хан туралы аңыздарға назар аударсақ. Түркі халықтары алғашқы мемлекеттік құрылыстарының қалыптасуын Алаша ханмен байланыстырып, өздерін оның тікелей ұрпағымыз деп біледі. Себебі, Алаша хан туралы аңыз егіншіліктен мал шаруашылығына көшкен және жылқы өсіруге баса ден қойған кезбен байланысты.

Ойымызды қорытындылай келе айтарымыз, қазақпен бірге жасасып келе жатқан асыл жануарымыздың халқымыз үшін мәні-маңызы ерекше. Оны халқымыздың дүниетанымынан, салт-санасынан, наным-сенімдерінен көре аламыз.

Қазақтар ежелден жылқыны киелі жануар деп санаған. Атты өзіне серік етіп, «атың орта жолда өлмесін» деп, ұзақ жолға аттанарда үлкен сенімге ие болған. Бала кезімізден есте қалған батырлық жырларда оларды тек тұлпарымен бірге суреттеген. «Керқұла атты Кендебай», «Тайбурылы Қобыланды», «Байшұбары Алпамыстардың» сөзінен жылқыға өздері ат қойғандарын аңғарамыз. Сонымен қатар, жылқы қазақтың және басқа да әлемдік аңыздарға негізделген, сипатталған және бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Дуйсенбай Д.Б., Ахияров И.К. Вихревые композиции в искусстве саков Центрального Казахстана // Археология і давня історія України. – 2017. – Вип. 2 (23). – С. 40-58.
2. Басалаева, Е. Продуктивное коневодство. – Москва, Аквариум-Принт, 2008. – 144 с.
3. Бобинский И. Краткая иппология: о правилах содержания лошади в здоровом состоянии. – Москва, Либроком, 2012. – 523 с.
4. Коников, Б. Конь в культуре и искусстве средневекового населения Омского Прииртышья, Южной Сибири и Казахстана: общее и особенное. Народы и религии Евразии. – Барнаул, 2010. – Выпуск (4). – С. 24-39.
5. Қондыбай С. Арғы қазақ мифологиясы. – Алматы, Дайк-Пресс, 2004. – 504 б.
6. Назарбаев Н.Ә. «Ұлы даланың жеті қыры» (2018 жылғы 21 қараша) // Интернет ресурс. Қатынау режимі: <https://www.akorda.kz/kz> . Сайтқа жүгінген күні: 2018 жылғы 21 қараша.
7. Нестеров С.П. Конь в культурах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпохи средневековья. – Новосибирск, Знание, 1990. – 143 с.
8. Орынбеков М. С. Предфилософия протоказахов Алматы: Өлке, 1994. – С. 207.

9. Тоқтабай А. Қазақ жылқысының тарихы. – Алматы, Алматыкітап баспасы, 2010. – 496 б.
10. Тоқтабай А. Қазақтардың ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың басындағы жылқы шаруашылығы: тарихи-этнографиялық зерттеу // Тарих ғыл. Докт., дисс. – Алматы, 1992.
11. Чернов А.М. Образы «маскированных коней» в петроглифах эпохи бронзы Южного Казахстана и Средней Азии // История и археология Семиречья / Институт археологии им.А.Х.Маргулана / Гл.ред Егорова Т.А. Отв. Ред. Горячев А.А. – Вып. 6. – Алматы. – 2019. – С. 197-209.

УДК 93/94

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ К ИЗУЧЕНИЮ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ СИСТЕМ ТУРАНА

Рыскильдин Азамат Хурматович.

azamat.ryskildin@gmail.com

докторант 1 года обучения ЕНУ имени Л.Н.Гумилева

Историческая наука адресована различным социальным кругам и выполняет в обществе разные функции. Как форма политического сознания, отечественная история служит апологии коллективно разделяемых идеалов и ценностей, синтезирующих и легитимирующих геокультурное и геополитическое пространство этнической (национальной) идентичности. Исторические мифы не в последнюю очередь формируют чувство уверенности и лояльности элементов политической системы к управляющим элитам, поскольку отвечают общему спросу на справедливость, выступая в этой роли одним из существенных условий и регуляторов общественного договора (в категориях институциональной экономики) на осуществление публичной власти. Социальный заказ на исторические представления, вместе с тем, испытывает влияние внешних управляющих воздействий на область массового сознания, что предопределяет необходимость эффективных ответов на идеологические вызовы посредством обращения к количественным, а в наших условиях информационной зависимости, скорее к качественным идейным ресурсам.

Исходная неоднородность казахстанского социума затрудняет кооперацию общества на базе общего происхождения, веры, культурных традиций или уровня потребления, что создает особые нагрузки на конструктивные опоры политической интеграции и предъявляет высокие требования к способности избранной модели концептуальной ретроспективы и перспективы вобрать и упорядочить входящее разнообразие ожиданий в непротиворечивую структуру. Наше конкурентное преимущество состоит в том, что в историческом прошлом территория Казахстана уже не раз становилась ареной глобального цивилизационного противостояния. Должным образом осмысленный исторический опыт предоставляет широкий выбор и спектр публично-правовых юрисдикций, воплощавших в политической практике мировоззренческие программы самых разных геокультурных систем – язычества, буддизма, ислама, православия, воинствующего атеизма, модерна – конституировавших идеалы в качестве правовых норм.

Стереотипы индивидуального и коллективного правосознания (идентичности), сложившись однажды в устойчивые структуры мировоззрения, и закрепившись в нормах и практике социально ответственного поведения (хотя бы в течение трех поколений, чтобы стать традицией), не исчезают бесследно. Возникнув как относительно успешный ответ на актуальные идеологические вызовы, структуры культурно-политических систем, не утратившие состояние динамического равновесия, но сохраняя опору на ключевые ценностно-рациональные устои, обозначают поначалу статус носителей геополитической принадлежности (политоним), а с историческим временем приобретают качественные